

Mănăstirea Curtea de Argeș. Controverse privind restaurarea din secolul al XIX-lea

„Devenit reper cultural, unicul monument românesc intrat în poezia populară și, probabil, unul dintre cele mai cercetate lăcașuri religioase de la noi, chivotul de piatră și marmură, lăsat posterității de Neagoe Basarab, înseamnă și ilustrarea cu asupra de măsură a ideii dinastice, stâlp al statalității românești, pe care destinul l-a hărăzit a fi mausoleum al regalității ce devenea astfel - caz cu totul particular în această parte a continentului - o succesoare a șirului lung de voievozi. După o jumătate de mileniu, biserica neagoeană de la Curtea de Argeș înseamnă, deopotrivă, un simbol pentru românitatea și europenitatea civilizației noastre.” (Răzvan Theodorescu)

Neagoe Basarab a ridicat biserica pe fundațiile vechiului sediu al primei Mitropolii a Țării Românești, pe care o găsisese „dărâmată și neîntărită... a zidit-o și înălțat-o din temelii”¹, Gavriil Protul, cronicarul înfăptuirilor marelui voievod, consemnând aceasta.

În 1793, sub păstoria Episcopului Iosif I, biserica este cunoscută ca „Biserica Episcopală”, ea devenind, între timp, reședința Episcopiei Argeșului; caracteristicile sale monumentale exprimă specificul arhitecturii ecleziastice a veacului al XVI-lea, fiind chiar una dintre cele mai reprezentative construcții ale sale.

Statutul de sediu al Episcopiei Argeșului o așază în calea multor călători străini prin Țările Române, fapt ce determină existența unei serii de documente care se referă la ea, numeroși oaspeți de seamă primind găzduire în chiliile ei. Vestitul cărturar, Paul de Alep, secretarul și fiul Patriarhului Macarie al Antiohiei, în 1654, în una dintre cele două călătorii prin Țara Românească, aprecia mănăstirea ca pe „una din minunile lumii”.² Aprecieri similare fac, mai târziu, și alți călători: în 1794,

¹ Ionescu, Grigore, *Curtea de Argeș. Istoria orașului prin monumentele lui*, Fundația pentru literatură și artă Regele Carol II, București, 1940.

² Iorga, Nicolae, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie Byzantine*, București, 1935 (online).

1. Aspectul inițial al mănăstirii, înaintea restaurării din 1875-1886.

2. Imagine de epocă, ulterioară restaurării.

englezul Robert Ainslie și, ceva mai târziu, pictorii Bouquet și Lancelot, ale căror însemnări de călătorii și stampe au făcut cunoscută, peste hotare, faima mănăstirii lui Neagoe Basarab.

„În anul 1512, când reședința mitropolitană a fost mutată de la Curtea de Argeș la Târgoviște, Neagoe Basarab a hotărât să înalțe, în curtea mănăstirii, ca pe o *compensație*, o biserică monumentală, aceasta urmând a deveni și necropola familiei sale. Deși nu s-a găsit niciun document care să ateste data când a început construcția bisericii, se presupune că prezența lui Neagoe Basarab la Curtea de Argeș, în ziua de 17 august 1512, ar fi legată tocmai de începerea zidirii viitoarei biserici. Cunoaștem, însă, data la care construcția (mai puțin pictura din interior) era finalizată și sfințită cu mare fast, în prezența Patriarhului Constantinopolului, Teolipt, la 15 august 1517.³

Nu există consemnări scrise, ci doar informații din tradiția orală, despre arhitect și meșterii care au executat lucrarea, dar se presupune că Neagoe Basarab era familiarizat cu tainele arhitecturii.⁴

Terenul pe care este așezată mănăstirea, având o rezistență redusă, a impus, ca soluție de fundare, construirea ei „pe țărugi de stejar, lungi de 50 de centimetri, așezați la o distanță de 40 de centimetri unii de alții și legați prin crăci de arbori, și cu pământ gras amestecat cu cărbuni de lemn”.⁵ Structura de rezistență a

3. Artă. Portret votiv Neagoe Basarab

zidăriei este asigurată din pereți solizi din cărămidă, în interior, și piatră fălțuită și sculptată, adusă de la carierele din Albești și Câmpulung Muscel. Arcele, bolțile și cupolele sunt din cărămidă, pardoseala (înălțată la 1,50 m față de nivelul curții) și lucrările speciale, din marmură și mozaic, aduse din Imperiul Otoman, iar învelitoarea, cea găsită în secolul XIX, „era din foi groase de plumb, fixate cu cuie de fier pe o bază de pământ bătătorit, generând la exterior formele curbe ale boltirii interioare”.⁶

Pictura interioară inițială a fost executată mult mai târziu, în vremea lui Radu de la Afumați, ginerele lui Neagoe Basarab, meșterul zugrav fiind Dobromir ot Târgoviște, care a finalizat-o în 18 septembrie 1526.⁷

³ Noica, Nicolae Șt., *Istoria restaurării bisericii episcopale de la Curtea de Argeș (1863-1886)*, București, Ed. Vreemia, 2017, p. 10.

⁴ Moldovan, Horia, *Arhitectura Bisericii lui Neagoe, în Mărturii - Frescele Mănăstirii Argeșului*, Muzeul Național de Artă al României, 2012.

⁵ Tocilescu, Grigore, *Biserica Episcopală a Mănăstirii Curtea*

de Argeș, restaurată în zilele Majestății sale Regele Carol I, sfințită din nou în ziua de 12 octombrie 1886, București.

⁶ Noica, Nicolae Șt., *op. cit.*, p. 11.

⁷ *Ibidem*.

De-a lungul timpului, acest lăcaș monumental s-a confruntat cu numeroase întâmplări nefericite, care i-au afectat grav înfățișarea și starea de conservare. Astfel, după atacul lui Gabriel Bathory, Principele Transilvaniei, biserica a fost prădată de toate bunurile sale: odoarele, tabla de plumb a acoperișului, nefiind cruțate nici mormintele voievodale care au fost profanate. În această stare dezolantă a rămas până la venirea pe tron a lui Matei Basarab care, în 1639, a refăcut turnul clopotniței, acoperișul din plumb și pictura interioară.

În vremea lui Șerban Cantacuzino, la 1662, biserica a fost, din nou, restaurată, acoperișul din plumb necesitând reparații capitale din timp în timp: în vremea domnitorilor Matei Ghica (1752) și a lui Mihai Șuțu (1785).

În anii 1802 și 1838, două cutremure devastatoare, de 7,5, respectiv, 7,8 grade pe scara Richter, au afectat grav structura de rezistență a edificiului, turla cea mare fiind parțial distrusă.

„În anul 1853, starea monumentalei biserici de la Curtea de Argeș devenise atât de gravă, încât înfățișa ochilor *o tristă privesc*. *Zugrăveala era aproape ștearsă, pardoseala spartă, turlele pierduseră podoaba florilor din piatră (Mănăstirea Aninoasa. Catedrala de la Curtea de Argeș - quincentenar. Album aniversar, Ed. Arhiepiscopiei Argeșului și Muscelului, Curtea de Argeș, 2016).* Și, din păcate, nenorocirile abătute asupra vechiului monument se țineau lanț. Trei incendii puternice, care au avut loc între anii 1866 și 1867, au distrus în întregime clădirea seminarului, o parte importantă a clădirilor ansamblului; a ars catapetasma, cu tot mobilierul și odoarele dinăuntru bisericii”.⁸

Începând cu secolul al XIX-lea, sunt demarate ample cercetări asupra ansamblului mănăstiresc, de către Ludwig Reissenberger (1819-1895). Născut la Sibiu, a studiat teologia și științele naturii la Universitatea din Berlin. A fost meteorolog, profesor, arheolog, istoric de artă, efectuând cercetări ale antichității în Transilvania, observații meteorologice la Sibiu și măsurări de altitudine în Carpații Meridionali. A fost unul dintre membrii fondatori ai Asociației pentru Studiul Transilvaniei (1840) și al Asociației Transilvane pentru Științele Naturii (1849), fiind mulți ani la conducerea

acestora. A fost profesor la Liceul Brukenthal, între 1850 și 1880, iar după 1851 a fost colaborator al Comisiei Centrale pentru Meteorologie și Magnetism al Pământului din Viena, fiind numit președintele stației meteo, din Sibiu. În 1859, a fost numit membru corespondent al Oficiului Imperial pentru Geologie, iar din 1862 este numit membru corespondent de către Societatea Zoologică Botanică din Viena. Este înmormântat la Sibiu. Acesta vine la Curtea de Argeș în 1857, unde cercetează și publică releveele și istoricul ansamblului, lucrarea apărând, în 1867, la Viena, în limba franceză: *L'église du monastère épiscopale de Kurtea de Argis en Valachie*.

În 1865, România a fost invitată să participe la Expoziția Universală de la Paris, primind un pavilion de 1000 mp, separat de cel al Turciei, puterea suzerană. Alexandru Ioan Cuza i-a încredințat misiunea de Comisar General al Principatelor lui Alexandru Odobescu, cel care va realiza, împreună cu arhitectul și arheologul francez Ambroise Baudry, un pavilion conceput ca o compoziție dintre biserica de la Curtea de Argeș și Biserica Stavropoleos de la București. Vedeta expoziției a fost macheta Bisericii Episcopale de la Curtea de Argeș, realizată de sculptorul Karl Storck, din lemn de tei și mesteacăn, la scara de 1/14 (după desenele arhitectului Gaetano Burelly și ale inginerului Michael Seyfried, colaborator al lui Ludwig Reissenberger)⁹. Astăzi, macheta se află în Muzeul Storck din București.

Urcarea pe tronul României a domnitorului Carol I va însemna începutul unei lungi perioade de intervenții salvatoare asupra monumentelor istorice de referință ale culturii românești. În august 1867, domnitorul a mers la Curtea de Argeș spre a se convinge de dezastrele produse în urma incendiilor și de urgența unor reparații, îndeosebi la acoperiș, arhitectul Gaetano Burelly prezentându-i proiectul de restaurare, întocmit încă din 1864 și aprobat de Consiliul Tehnic în 1865.

Hotărârea de a se începe lucrările a fost luată în 1868, un an mai târziu, Ministerul Cultelor dispunând aprovizionarea cu materiale necesare, îndeosebi tabla de plumb și piatră („150 de table de plumb în greutate de 15.200 kg și 87,9 mc blocuri și dale

⁸ *Ibidem*, p. 12.

⁹ Bădescu, Emanuel, *Biserica Sfântului Neagoe Basarab, model românesc la Expoziția de la 1867, în Catedrala de la Curtea de Argeș, quincentenar. Album aniversar.*

din piatră”). Au urmat repetate amânări, în 1870, Ministrul Cultelor, P. P. Carp, încredințând lucrările arhitectului Filip Montoreanu. Acesta va cere sprijinul sculptorului Karl Storck, pentru evaluarea și executarea lucrării de subbasament al bisericii episcopale.

Lucrările la soclul bisericii încep în august 1870 și se finalizează în septembrie 1872. În acest timp, arhitectul Montoreanu, după doi ani, încă nu pregătise planul de restaurare și nu făcuse nicio intervenție la structura de rezistență a monumentului.

În 1874, Ministrul Cultelor, Basil Boerescu, desemnează, la 30 ianuarie, o comisie formată din: Alexandru Orăscu, D. Berindei, Berthon, A. Gottreau tatăl, Scarlat Enderly și Alexandru Odobescu, care avea obiectivul de a verifica, în teren, stadiul lucrărilor executate și cauzele nerespectării termenelor stabilite, prin contract, cu arhitectul Montoreanu. Comisia a constatat că lucrările erau nejustificat de întârziate, pe parcursul a doi ani nefiind îndeplinit niciun aspect din proiectul care trebuia executat.

Este sancționată tergiversarea lucrărilor de către arhitectul Filip Montoreanu, prin desărcinarea acestuia de misiunea restaurării bisericii.

În fața acestei situații dificile, Alexandru Odobescu propune Ministrului Cultelor, Titu Maiorescu, ca „să se adreseze unui specialist renumit în arta restaurației, din Europa apuseană, pentru a-i cere avizul restaurării monumentului nostru național și desemnarea, de către acel bărbat luminat, a unei persoane capabile de a executa, cu inteligență și cu conștiință, operațiunile.”¹⁰

Ministrul Titu Maiorescu se adresează arhitectului Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879), renumit pentru restaurarea edificiilor medievale. Este unul dintre cei care au pus bazele arhitecturii moderne, lucrarea sa, „Entretiens sur l'architecture” (1863), influențând direct pe mulți dintre arhitecții curentului Art nouveau. El a lansat teoria conform căreia o clădire nu trebuie să fie realizată plecând de la funcționalitate, ci de la forma sa, la crearea ei să nu fie folosite elemente inutile, iar la construcție se pot folosi și alte materiale, în afară de piatră, așa cum sunt metalul și sticla. Dintre restaurările sale importante, enumerăm: Bazilica Sf. Maria Magdalena din Vézelay, St. Martin din Clamecy,

4. Imagine cu chivotul Mănăstirii Curtea de Argeș

¹⁰ Noica, Nicolae Șt., *op. cit.*, p. 14.

Catedrala Notre-Dame din Paris, Sainte Chapelle din Paris, Bazilica St. Denis de lângă Paris, St. Louis din Poissy, Notre-Dame din Semur-en-Auxois, Bazilica St. Nazarius și St. Celsus din Carcassonne, Bazilica St. Sernin din Toulouse, Notre-Dame din Lausanne (Elveția), Saint-Antonin-Noble-Val, Narbonne, Castelul Roquetaillade (Bordeaux), Castelul Pierrefonds, Fortăreața din Carcassonne, Castelul Coucy, Antoing (în Belgia), Castelul Vincennes (Paris).

Viollet-le-Duc a declinat invitația lui Carol I de a se ocupa de restaurarea unor edificii istorice românești, motivând vârsta înaintată, dar l-a recomandat pe colaboratorul său, Anatole de Baudot, care să facă măsurătorile și să consemneze toate informațiile necesare, în baza cărora el va elabora o *lucrare preparatorie după metodele sale*, urmând ca dirijarea executării lucrării să fie încredințată discipolului său, André Lecomte du Nouÿ.

Cine este acest valoros, dar și controversat arhitect și restaurator francez?

André Lecomte du Nouÿ (7 septembrie 1844, Paris - 11 noiembrie 1914, Curtea de Argeș), devenit și membru de onoare al Academiei Române (1887), provenea dintr-o familie de nobili, originară din Piemont, stabilită în Franța, în secolul al XIV-lea. Venind să coordoneze lucrările de restaurare a ansamblului de la Curtea de Argeș, el va rămâne, până la sfârșitul vieții, în România, fiind înhumat la Curtea de Argeș. Mormântul arhitectului Emile André Lecomte du Nouÿ este declarat monument istoric, fiind înregistrat cu cod LMI AG-IV-m-B-13944. Se află în Curtea de Argeș, str. Eroilor 36, în curtea Bisericii Flămânzești.

„Emile-André Lecomte du Nouÿ a fost și continuă să fie un nume adesea citat în scrierile de istoria arhitecturii și restaurării românești. Deși s-a scris mult despre opera sa de restaurator sau de «distrugător» al unora dintre cele mai importante monumente de arhitectură veche românească, personalitatea și activitatea lui Lecomte du Nouÿ sunt subiecte încă departe de a fi fost epuizate. Pregătit în Franța în echipa lui Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, Lecomte du Nouÿ părăsea țara natală în 1873 ca membru al unei misiuni arheologice în Orientul Apropiat. La cererea principelui Carol, Viollet-le-Duc (pe care îl cunoscuse personal în timpul sejurului petrecut la reședința lui Napoleon al III-lea de la Compiègne, în

1863) îl recomanda pe Lecomte du Nouÿ pentru scoaterea din impas și desăvârșirea restaurării bisericii mănăstirești de la Curtea de Argeș. Sosit în Principatele Unite în 1875 pentru o perioadă de doi ani, Lecomte du Nouÿ urma să primească numeroase alte lucrări, prelungindu-și șederea și întemeind un birou propriu («Serviciul special de restaurări») care a funcționat până la moartea sa, în 1914, în paralel cu serviciul statului - Comisiunea Monumentelor Istorice. Criticile intervențiilor conduse de Lecomte du Nouÿ s-au făcut auzite în rândurile profesioniștilor sau ale elitei românești încă de timpuriu. Cu toate acestea, interesul și preocuparea familiei regale - mai ales a regelui - pentru lucrările arhitectului francez, au permis continuarea șantierelor, dezbaterile aprinse din presă, discuțiile publice sau anchetele financiare rămânând fără urmări.

În ciuda faptului că activitatea lui Lecomte du Nouÿ a făcut obiectul a numeroase studii mai mult sau mai puțin amănunțite (Alexandru Lapedatu, Teodora Voinescu, Toma T. Socolescu, Grigore Ionescu, Gheorghe Curinschi, Oliver Velescu, Carmen Popescu etc.), bogatul material de arhivă păstrat - în special planșele releveelor și proiectelor sau schițele și notițele din caietele de călătorie ale arhitectului - a fost mult prea puțin exploatat. Cercetarea materialelor proiectelor lui Lecomte du Nouÿ oferă, pe de o parte, o privire asupra căutărilor și experimentelor artistice desfășurate într-un context cultural aflat la începutul unei modernități ce privea spre valorile occidentului european și, pe de altă parte, pretextul pentru incursiuni într-un trecut, mai mult sau mai puțin îndepărtat, a cărei cunoaștere a rămas până în prezent, adesea, superficială. Cum erau organizate ansamblurile și cum erau rezolvate clădirile care compuneau mănăstirile de la Curtea de Argeș sau Trei Ierarhi din Iași, cum arătau și cum funcționau bisericile Sf. Nicolae Domnesc din Iași, Sf. Dumitru din Craiova sau vechea Mitropolie de la Târgoviște sunt doar câteva dintre întrebările la care o analiză a desenelor și rapoartelor ieșite din biroul condus de Lecomte du Nouÿ, ar putea oferi un răspuns obiectiv”.¹¹

¹¹ Moldovan, Horia, *EMILE-ANDRÉ LECOMTE DU NOUÿ: ARHITECTURA MEDIEVALĂ LA ÎNCEPUTURILE MODERNITĂȚII ROMÂNEȘTI*, Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”, București, www.simpara.ro.

Unul din edificiile refăcute de André Lecomte du Noüy a fost Biserica Trei Ierarhi, din cadrul Mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi din Iași, în perioada 1882-1890. Cu această ocazie, a modificat mult din vechea construcție (fresca interioară, turnul clopotniței, anexele), lăsând totuși neschimbate forma bisericii și motivele exterioare din piatră.

Trei dintre aceste monumente românești restaurate - Mitropolia din Târgoviște, Biserica Sf. Nicolae din Iași și Sf. Dumitru din Craiova - au fost dăruite în întregime, André Lecomte du Noüy construind monumente noi, inspirate din formele vechi arhitectonice și din motivele lor decorative. Celelalte două monumente, Biserica Trei Ierarhi și Biserica Mănăstirii Argeșului, au suferit puține modificări de ordin arhitectural. Au fost înlăturate zidurile înconjurătoare și clopotnițele, acolo unde existau. Împodobirea picturală a tuturor celor cinci biserici a fost încredințată unor artiști străini, necunosători buni ai artei bizantine tradiționale, care au făcut o pictură nouă.

Biserica Sf. Haralambie din Turnu Măgurele, bd. Republicii nr 6, ridicată între anii 1901-1905, a fost construită după planul arhitectului francez André Lecomte du Noüy, fiind o copie a Catedralei Episcopale de la Curtea de Argeș.

André Lecomte du Noüy a vrut să restaureze și Biserica Domnească din Curtea de Argeș, grav deteriorată, propunând soluția demolării și reconstruirii. Locuitorii orașului au contribuit la strângerea unei sume de bani pentru începerea lucrărilor de salvare a bisericii. În final, biserica a fost restaurată după planurile arhitectului român Grigore Cerchez, care a salvat-o de la demolare. Pictura a fost și ea restaurată de pictorii Noroce, I. Mihail și Teodorescu. Au fost scoase la lumină frescele de secol XIV, care fuseseră acoperite cu două sau chiar trei straturi de zugrăveli noi. Cu această ocazie, a fost descoperită, la baza turlei, semnătura zugrăvului Pantelimon, datând din 1827.

Pentru construcția Bisericii Domnița Bălașa din București, care a durat din 1881 până în 1885, planurile de arhitectură au fost întocmite de Alexandru Hristea Orăscu, împreună cu Carol Benesch și Hartman, fiind avizate de André Lecomte du Noüy, care, în acea perioadă, se ocupa de restaurarea bisericii episcopale de la Curtea de Argeș.

Între 1890-1914, Castelul Peleş a trecut printr-o etapă de ample transformări, la care a contribuit și André Lecomte du Noüy.

De asemenea, la Ștefănești, Argeș, la casa și moșia de la Florica, familia Brătianu i-a comandat, în 1898, lui Emile André Lecomte du Noüy, să construiască aici o biserică, cu hramul „Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul”, biserică devenită necropolă de familie.

Revenind la rolul arhitectului în destinul Mănăstirii de la Curtea de Argeș, menționăm că acesta începe cercetarea mănăstirii la 1 iunie 1875, dovedind o promptitudine remarcabilă. Într-o săptămână, acesta a finalizat devizele și a stabilit primele măsuri necesare pentru începerea de urgență a lucrărilor de restaurare, una dintre acestea vizând transportarea celor 150 de table de plumb, achiziționate încă din 1869 de la firma Winiwarter et Compania, din Viena și depozitate în magazinele Bisericii Sfântul Dimitrie, din capitală.

5. Placa funerară de pe mormântul arhitectului Emile André Lecomte du Noüy din cimitirul bisericii „Sf. Voievozi” - Flămânzești din Curtea de Argeș.

6. Mormântul lui André Lecomte du Noüy de la Curtea de Argeș (monument istoric).

Un an mai târziu, la 24 iunie 1876, arhitectul André Lecomte prezintă un raport asupra lucrărilor efectuate, arătând că au fost necesare: refacerea completă a schelei exterioare, demolarea și refacerea schelei interioare. Raportul său mai prezintă reparațiile făcute la turlele mari și cele mici, menționând ce lucrări se impun a fi executate în viitorul apropiat.

În decembrie 1876, la propunerea arhitectului francez, șef al lucrărilor de restaurare a fost numit Nicolae Gabrielescu (1854, Râmnicu Sărat - 1926), arhitect a cărui contribuție o regăsim și în alte lucrări de anvergură: a realizat planurile Colegiului Național din Iași, ale Institutului Botanic din cadrul Grădinii Botanice din București și ale Bisericii Cuvioasa Parascheva din Râmnicu Sărat. A participat nu doar la restaurarea Mănăstirii Curtea de Argeș, ci și a Bisericii Sfântul Nicolae Domnesc din Iași, a Mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi din Iași. A fost membru al Comisiei Monumentelor Istorice și al Societății Junimea. Deși au colaborat eficient în această amplă lucrare, îl vom regăsi, peste timp, declanșând ostilități greu de depășit și astăzi, față de maestrul său.

Dr. Filofteia Pally

Surse fotografii:

Foto 1 și 2: https://ro.wikipedia.org/wiki/M%C4%83n%C4%83stirea_Curtea_de_Arge%C8%

Foto 3: Depozitul de Artă Plastică din cadrul MNIR; Deținător: MNIR

<http://www.capodopere2019.ro/portret-votiv-neagoe-basarab-ro.html>

<https://basilica.ro/taboul-votiv-al-lui-neagoe-basarab/>

Foto 4: Noica, Nicolae Șt., *Istoria restaurării bisericii episcopale de la Curtea de Argeș (1863-1886)*, București, Ed. Vremea, 2017.

Foto 5 și 6: https://ro.wikipedia.org/wiki/Andr%C3%A9_Lecomte_du_No%C3%BCy